

Котляр Ю. В.,
д.і.н., професор, Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна
Ярошенко С. О.,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

ПРОЯВИ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ на межі 1940-1950-х рр.

Проаналізовано економічні показники діяльності ГУЛАГу, методи заохочення в'язнів та продуктивність їхньої праці. Статистичні дані дозволили дійти висновку про наростання кризових явищ у табірній системі на межі 1940-1950-х рр.

Ключові слова: ГУЛАГ, економіка, в'язні, заохочення, продуктивність, криза.

Котляр Ю. В.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могили,
г. Николаев, Украина
Ярошенко С. А.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могили,
г. Николаев, Украина

ПРОЯВЛЕНИЕ КРИЗИСНЫХ ЯВЛЕНИЙ В СОВЕТСКИХ ЛАГЕРЯХ на рубеже 1940-1950-х гг.

Проанализированы экономические показатели деятельности ГУЛАГа, методы поощрения заключенных и производительность их труда. Статистические данные позволили сделать вывод о нарастании кризисных явлений в лагерной системе на грани 1940-1950-х гг.

Ключевые слова: ГУЛАГ, экономика, заключенные, поощрения, производительность, кризис.

Kotlyar Yuriy,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine
Yaroshenko Serhiy,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

MANIFESTATIONS CRISIS IN THE SOVIET CAMP ON THE VERGE OF 1940-1950's

In this article the author analyzes the economic parameters of the GULAG, ways of encouraging prisoners and productivity of their labor. GULAG in 1950 was a structure that included a number of departments and divisions, engaged in security, accounting, distribution prisoners, providing vital functions and ability to work camps and colonies. Generally, the management structure of the GULAG distinguished by a huge machine and the mutual interplay of functions. Most of camps were unable to pay for necessary food, items and working capital because of the losses in manufacturing and construction. The outlay of the camps much expansive labor prisoners and maintenance costs per inmate were higher wages of freelance workers. Subsidies to cover losses transferred from the Union budget. In addition, the GULAG in 1950-1953 was encountered with the following problems: the growing number of prisoners were not used in the production (in 1950, about 0,5 million people were unable to work), reduced productivity – the norms didn't working 26-28 % of the prisoners. Government creating special camps realized the futility of their economic and predicted their maintenance from the state budget. In addition, from social production dropped tens of thousands of employable people, who were guarding the prisoners. A huge administrative management system of the camp also encountered with another kind of difficulty – postscripts and false balance, nullifying any economic sense of camps. Statistics suggest us to conclude that the growth crisis in the camp system on the verge of 1940-1950's.

Key words: Gulag, economy, prisoners, encouraging, productivity, crisis.

Система примусової праці на межі 1940-1950-х років увійшла в стадію глибокої і системної кризи. До економічних негараздів почали додаватися політичні. Табори перестали бути самоокупними, методи примусу не спрацьовували, а продуктивність була на дуже низькому рівні.

Метою даного дослідження є доведення тези, що на межі 1940-1950-х років табірна система увійшла в період занепаду. У роботі використано наукові статті та монографії Л. Бондарук [2], В. Земскова [5], Г. Іванової [7], Е. Еплбаум [16], А. Кокуріна, М. Петрова [17].

Станом на 1 січня 1951 р. чисельність в'язнів ГУЛАГу в таборах і колоніях становила 2 млн. 528 тис. 146 осіб, що стало рекордом за весь час його існування [6, с. 8]. За цією цифрою стояла не тільки криза усієї радянської системи, побудованої Й. Сталіним, а й криза табірної системи. Організаційна структура ГУЛАГу включала в себе ряд управлінь та відділів, які займалися охороною, обліком, розподілом ув'язнених, забезпечуючи життєдіяльність і працездатність таборів і колоній. В цілому, управлінська структура ГУЛАГу вирізнялася величезним апаратом і взаємним переплетенням функцій деяких відділів. Щодня керівники табірних підрозділів отримували з главку по шість-сім директив. На початку 1950-х років в апарат ГУЛАГу протягом року надходило з таборів і колоній 132 738 звітів і доповідей [7, с. 338].

У листі заступника міністра внутрішніх справ В. Чернишова керівнику ГУЛАГу В. Наседкіну 31 березня 1947 р. пропонувалося переведення всіх таборів і колоній на баланс державного бюджету, оскільки безліч таборів не в змозі оплатити необхідне продовольство, речі і капітальні роботи у зв'язку зі збитками на виробництві і у будівництві. В. Чернишов пропонував повернути заліки робочих днів та видавати частину зароблених грошей ув'язненим для покращення свого побуту. Позиція керівництва МВС була сформульована у листопаді 1948 р. в урядовій записці «Про заходи щодо покращення роботи виправно-трудова таборів і колоній МВС», в якій відмічалась нестача робочих рук у таборах у результаті повоєнної амністії і звільнення

військовополонених. Міністерство пропонувало вирішити цю проблему шляхом введення стимулів: скорочення терміну ув'язнення для тих, хто добре працював, введення преміювання. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову щодо часткового введення заробітної плати ув'язненим на виробництві [4, с. 165-166].

Ще за життя Й. Сталіна було усвідомлено як керівництвом МВС, так і урядом неефективність економіки примусової праці. Гостро стояла проблема стимулювання праці ув'язнених. Заліки робочих днів були відмінені на законодавчому рівні ще в 1939 р., але керівництво ГУЛАГу стверджувало, що це був найефективніший метод заохочення до праці ув'язнених. У результаті станом на 1950 р. заліки робочих днів застосовувалися, але лише до 27 % засуджених [14, с. 25]. Цей шлях давав більше користі, ніж адміністративно-каральні заходи. Наприклад, у серпні 1948 р. із каторжного табору у Норильську був створений табір особливого режиму – Горлаг. Засуджували на каторжні роботи терміном від 10 до 20 років. Робочий день тривав 10 годин, але через затримки у дорозі часто затягувався до 12-14 годин. Їхня праця до 1947 р. не оплачувалася, а в інших таборах, зокрема у Караганді робота політв'язнів не оплачувалася до 1952 р. Заліків робочих днів не було, заборонялося отримання посилок, листів, грошових переказів від рідних [2, с. 14].

У МВС також підтримували дострокове звільнення в'язнів з подальшим прикріпленням їх до підприємств як вільнонайманих робітників. Почастішали випадки звільнення в межах 6-10 тис. в'язнів постановами Ради Міністрів. Владі було вигідніше мати справу із вільнонайманими працівниками, які давали більшу продуктивність праці і не потребували величезної системи охорони і нагляду.

Щодо системи стимулів, то їх ефективність також доволі важко оцінити, оскільки вони напряму пов'язані з умовами проживання в'язнів. З одного боку заохочення передовиків підвищувало продуктивність праці частини ув'язнених. З іншого боку, втрати робочої сили серед того контингенту, який не міг виконати підвищені

норми, призводило до серйозних втрат, що дозволяє сумніватися в економічній ефективності даної системи стимулювання праці [10, с. 72].

Важливо зауважити, що у 1944 р. собівартість продукції на підприємствах НКВС була значно нижчою, ніж в інших відомствах. Собівартість видобутого золота в НКВС була 11,32 руб./г, а на підприємствах Народного комісаріату кольорової металургії 20,5 руб./г, відповідно: нікель – 20,5 і 31 руб./г, молібден – 65 і 91-115 руб./кг, олово в концентратах – 52,8 і 100-165 руб./кг. Найважливішим здешевлюючим фактором, таким чином, ставала праця ув'язнених, для яких не було потрібно створювати розвинену соціальну інфраструктуру в колонізованих районах [15, с. 70]. Однак на початок 1950-х років поверхові багаті запаси сировини було вичерпано, тому концентрація корисних копалин стала меншою, необхідно було для виконання планів інтенсифікувати працю, але якими методами це зробити МВС так і не знайшло рішення. У записці, представленій С. Кругловим Л. Берії 9 жовтня 1950 р. вказувалось, що витрати на утримання таборів значно здорожчують робочу силу ув'язнених і вартість утримання одного ув'язненого вище заробітку вільнонайманого працівника. Наприклад, на будівництві Волго-Донського каналу в 1949 р. утримання одного в'язня коштувало 470 руб. на місяць, а його зарплата, яку нараховували по аналогічним розцінкам, що й вільним робітникам, дорівнювала 388 руб. За цих умов, табори залишалися самоокупними лише за рахунок збільшення робочого дня і норм відробітку.

Наприклад, для каторжників за відмову від роботи, порушення режиму утримання і невиконання норм відробітку застосовувалися наступні види покарань: збільшення робочого дня на дві години, переведення на тяжчу роботу, утримання в одиночному карцері до 20 діб. Кинутих у карцер на роботи не виводили, постільну білизну не видавали, норму харчування зменшували [11, с. 96]. Колишній каторжник В. Ладейщиков, який відбував покарання на Колимі в особливому таборі «Береговий», згадував: *«Уявіть українців, які звикли до доволі*

теплого клімату, і киньте їх на морози до 60°C. Ватний одяг не можливо було просушити через крадіжки. Якщо взимку бідою для в'язнів були морози, то влітку, особливо у північних таборах – комарі та мошка» [12, с. 47].

Більшість таборів на межі 1940-1950-х років стали збитковими, наприклад, у Вятському таборі в документах для «службового користування» на партійних зборах 1948 р. зафіксовано, що збитки табору лише від виготовлення товарів широкого вжитку становили значну суму для табору – 4 млн. руб. Серія відомчих підпорядкувань і реорганізацій, зміни в керівництві, абсолютне зростання чисельності засуджених по кримінальних статтях – все це негативно впливало на виробничу діяльність [1, с. 97-104]. Крім того механізація праці з одного боку приводила до того, що не потрібною була величезна кількість некваліфікованої робочої сили, а з іншого боку система потребувала спеціалістів. У таборах було розгорнуто мережу підготовчих курсів кваліфікованих кадрів робітничих професій, але справа йшла повільними темпами через табірну специфіку: обмеження пересування, високу мобільність спецконтингенту, оперативні міркування.

Економічна діяльність МВС була настільки нерациональна і неефективна, що навіть такий, здавалося б, вигідний вид комерційної діяльності, як здача «в оренду» в'язнів ГУЛАГу іншим міністерствам, не приносила прибутку. Зі зведеного балансу доходів і витрат МВС на 1949 р. видно, що надходження за робочу силу, що надавалася іншим відомствам, склали в 1948 р. 6,8 млрд. руб., тоді як витрати на утримання робочої сили, що надається «на сторону», перевищили 8,5 млрд. руб. Для покриття збитків за цією статтею витрат дотації перераховувалися із союзного бюджету [7, с. 340].

Разом із тим у післявоєнний час змінився характер праці на об'єктах ГУЛАГу, наприклад, якщо у 1939 р. механізоване вивезення лісу становило 23,9 %, то в 1950 р. – 53,6 %. З 19,6 % до 41,7 % виросла питома вага заготовки лісу електропилами. Якщо екскаваторів на будівництві у 1940 р. було 158, то в 1952 р. – 955 штук. При цьому

механізми ставали більш досконалішими і потужнішими. Механізація земляних робіт збільшилася із 52 % до 87,8 %. У 1950 р. табори перейшли на систему заробітної плати, порушивши головний принцип примусової праці – безкоштовність [17, с. 778]. Полковник Зверев у листі керівнику ГУЛАГу Долгих писав, що із 69 тис. в'язнів Норильлагу з метою підняття продуктивності праці та доцільності виробничого процесу необхідно достроково звільнити і закріпити на підприємствах комбінату лише 15 000 ув'язнених [16, с. 235].

Економічна доцільність змушувала постійно порушувати суворі правила утримування в'язнів. Достатньо широке поширення отримало «розконвоювання» – звільнення ув'язнених від охорони і дозвіл вільного переміщення за межами табірної території. Крім того, ГУЛАГ зіткнувся у 1950-1953 роках з наступними проблемами: зростала кількість ув'язнених, що не використовувалися на виробництві (на 1950 р. близько 0,5 млн. осіб були непрацездатними), знижалася продуктивність праці – норми відробітку не виконували 26-28 % засуджених. Аналізуючи табірну працю, А. Антонов-Овсієнко писав: *«Зек витримував на будівництві доріг, на трасі, в кам'яному кар'єрі, на шахті, на лісоповалі не більше трьох місяців. У середньому... Повторюю: звичайний термін експлуатації рабсили за колючим дротом дорівнював трьом місяцям»* [16, с. 240].

Жодна із репресивних кампаній не мала в якості пріоритетної мети забезпечення робочою силою економіки. Спочатку для досягнення політичних цілей використовувалися масові репресії, а вже потім визначалися способи трудового використання нових контингентів ув'язнених. Більше того приймалися рішення, які виймали цілі контингенти робочої сили із економічного обороту, до таких рішень можна віднести і створення особливих таборів, усвідомлюючи їхню економічну безперспективність, уряд передбачив їх утримання не за рахунок експлуатації засуджених, а за рахунок державного бюджету [8, с. 104-105].

Значно послаблювали трудовий потенціал країни передчасна загибель у таборах сотень тисяч людей, безкорисні витрати в каторжній

праці сил і талантів, здатних принести значно більшу користь на свободі. Крім того, із суспільного виробництва випадали десятки тисяч працездатних людей, які охороняли ув'язнених (близько 300 тис. осіб) [3, с. 84]. Наприклад, у 1951 р. лише конвойні війська нараховували 92 тис. осіб, у підрозділах воєнізованої охорони 148 тис. осіб, з них 11 400 офіцерів [5, с. 19]. Зростання чисельності охорони дозволяло мати одного охоронця на дев'ять ув'язнених [13, с. 20].

Економіка ГУЛАГу базувалася в основному на тяжкій фізичній праці і такі проблеми радянської економіки, як низька зацікавленість у технічних нововведеннях, нестача кваліфікованих кадрів, низька якість обслуговування і ремонт механізмів на табірних об'єктах вирішували за рахунок збільшення масштабів застосування фізичної сили. ГУЛАГ з його «дешевою» робочою силою негативно впливав на ті сектори економіки, які базувалися на вільнонайманій праці. Радянські господарські відомства прагнули вирішувати багато проблем за рахунок нарядів на ув'язнених, що гальмувало розвиток ринку праці і соціальної інфраструктури.

Велетенська адміністративна машина табірної управління стикалася також з іншого виду труднощами – приписками і фальшивими балансами (туфтою), взагалі зводячи нанівець економічний сенс таборів. На початку 50-х років ті підприємства, на яких були зайняті ув'язнені, працювали вже більше двадцяти років, не отримуючи ніяких нових інвестицій [9, с. 235].

Наявність мобільної робочої сили заохочувало економічний волонтаризм, прийняття дорогих і економічно непродуманих проектів. Першим серед них можна вважати Біломоро-Балтійський канал. У 1940 р. його пропускна здатність використовувалася на 44 %, а у 1950 р. – на 20 %. Залізничне будівництво було зразком витратної сталінської економічної системи. Значна частина мертвих доріг будувалася ув'язненими. Найбільш яскравий приклад повоєнного часу – покинута через непотрібність дорога Чум-Салехард-Ігарка за полярним колом, незважаючи на втрачені життя і ресурси вартістю 3,3 млрд. руб. [17, с. 182-184].

В «особливих таборах» з'явилися після 1945 р. нові «політичні»: українські націоналісти і прибалти, реальні або уявні «колабораціоністи» та інші «зрадники батьківщини». Нові політичні в'язні були засуджені на термін двадцять чи двадцять п'ять років, без надії на дострокове звільнення. У таборах спеціального режиму не було засуджених за кримінальними статтями, що давало можливість почати опір, бунт проти влади. Як підкреслював Олександр Солженіцин, присутність кримінальних злочинців, була головною перешкодою розвитку солідарності серед ув'язнених. Українці та прибалти, що мали великий досвід створення підпілля, були надзвичайно активні. Відмова від роботи, голодування, групові втечі, бунти частішали. Відтепер в таборі частіше вмирили від внутрішніх конфліктів, ніж від голоду чи хвороб. На нараді відповідальних працівників ГУЛАГу, що відбулася в січні 1952 р. в Москві, було повідомлено, що *«адміністрація, яка до цього часу вміло використовувала протиріччя між різними групами ув'язнених, тепер втрачає контроль над своїми «підопічними»* [9, с. 233-234].

Нова політична ситуація в СРСР, що склалася після смерті Й. Сталіна і Л. Берії, посилила нестабільність у радянських концтаборах. Засуджені за політичними мотивами чекали на полегшення режиму та перегляд їхніх справ, сподіваючись на

звільнення. Амністія 1953 р. торкнулася переважно засуджених за кримінальні або побутові злочини. Масове невдоволення політв'язнів активізувало їхню підпільну діяльність. Вперше за час існування ГУЛАГу в'язні вимагали не поліпшення умов утримання, а свободи [2, с. 14].

Тому не можна оцінювати результати діяльності таборів на основі об'ємів освоєних капіталовкладень. Дійсно, багато об'єктів було дуже важко будувати вільнонайманою робочою силою, але чи була крайня необхідність їх будувати, адже наявність великих контингентів ув'язнених дозволяло з легкістю приймати плани форсованого зведення великих об'єктів без серйозних економічних і технічних розрахунків, а потім з такою ж легкістю їх ліквідувати і розпочинати нові.

ГУЛАГ на 1951 р. концентрував найбільшу кількість засуджених за всю свою історію – 2,5 млн. чол. Перетворюючись на імперію примусової праці, він поглинав значну частину державних ресурсів. Однак, в умовах технічного прогресу всієї економіки СРСР, ГУЛАГ став гальмом її розвитку, а низька продуктивність праці і збільшення контингенту наглядачів та обслуговуючого персоналу зробили його збитковим в економічному сенсі. Табори були переобтяжені значною кількістю хворих та інвалідів, непридатних для праці, а нові політичні умови дозволили розпочати демонтаж цієї системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белых Н. Экономика ГУЛАГа как система подневольного труда (на материалах Вятлага 1938-1953 гг.) [Текст] / Н. Ю. Белых. – М. : РОССПЭН, 2011. – 293 с.
2. Бондарук Л. Роль політв'язнів в економічному зростанні Російської Федерації (на прикладі Норильського нікелевого комбінату) [Текст] / Л. Бондарук // Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту. – Луцьк, 2012. – № 5. – С. 10-21.
3. ГУЛАГ : Экономика принудительного труда. – М. : РОССПЭН ; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 320 с.
4. Захарченко А. Проблема стимулирования трудовой деятельности в системе исправительно-трудовых учреждений НКВД-МВД в 1930-1950-е годы [Электронный ресурс] / А. В. Захарченко // Вестник Удмуртского университета. История и филология. – 2009. – Вып. 2. – С. 163-172. – Режим доступа к журналу : http://vestnik.udsu.ru/2009/2009-052/vuu_09_052_14.pdf.
5. Земсков В. ГУЛАГ (историко-психологический аспект) / В. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10-27.
6. Земсков В. ГУЛАГ (историко-психологический аспект) / В. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 3-16.
7. Иванова Г. История ГУЛАГа, 1918-1958 : социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г. Иванова. – М. : Наука, 2006. – 438 с.

8. Кокурин А. ГУЛАГ : Структура и кадры / А. Кокурин, Ю. Моруков // Свободная мысль. – 2001. – № 1. – С. 104-105.
9. Куртуа С. Черная книга коммунизма / С. Куртуа, Н. Верт. – М. : «Три века истории», 2001. – 710 с.
10. Никифоров А. Экономический аспект использования труда заключённых в системе ГУЛАГа [Электронный ресурс] / А. Никифоров // Человек: преступление и наказания. – 2009. – № 1. – С. 69-72. – Режим доступа к журналу : <http://elibrary.ru/item.asp?id=12229281>.
11. Пилявец Ю. Каторга в СРСР (1943-1945 рр.) : табори, контингент, умови утримання в'язнів / Ю. Пилявец, Р. Пилявец // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 91-105.
12. Всероссийская мемуарная библиотека / Осн. А. И. Солженицыным. Серия «Наше недавнее». – Т. 7. Пожившим в ГУЛАГе. – М. : Русский Путь, 2001. – 408 с.
13. Федоров П. Охрана мест лишения свободы в СРСР в 1918-1960 гг. (историко-правовой аспект) [Электронный ресурс] / П. А. Федоров // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2008. – № 4. – С. 17-22. – Режим доступа к журналу : <http://elibrary.ru/download/53232247.pdf>.
14. Заключённые на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР: собрание документов и фотографий / Отв. ред. О. В. Хлевнюк; отв. сост. О. В. Лавинская, Ю. Г. Орлова; сост. Д. Н. Нохотович, Н. Д. Писарева, С. В. Сомонова. – М. : РОССПЭН, 2008. – 448 с.
15. Широков А. «Штурм Севера»: штрафная колонизация 1930-1950 гг. [Электронный ресурс] / А. Широков // Вестник НГУ. – 2007. – Т. 6. – № 1. – С. 68-72. – Режим доступа к журналу : <http://elibrary.ru/item.asp?id=9427748>.
16. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина Большого террора / Э. Эпплбаум. – М. : Московская школа политических исследований, 2006. – 608 с.
17. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1917-1960 / Под ред. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров; науч. ред. В. Н. Шостаковский. – М. : Материк, 2000. – 888 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stepień Stanisław*, dr; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Котляр Ю. В., Ярошенко С. О., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.03.2014